

Sprog og begrebsdannelse

JØRGEN RISCHHEL

I. Indledning: Hvad bruger man sproget til?

Sproget er uden sammenligning menneskets vigtigste kulturelle og sociale aktiv. Ved sprogets hjælp kan man organisere sine egne tanker, og man kan meddele sig til andre. De udtryksmuligheder og betydningsindhold, som alle normalt fungerende sprogbrugere uden mindste besvær kan håndtere at bringe i samklang, dækker hver på sit felt et umådeligt spektrum.

Blandt de mere grundlæggende (om man vil: »primitive«) sociale funktioner, som sproget har, er det at give advarsler eller kommandoer til andre, eller at give spontant udtryk for sindsstemninger. Her spiller sproget sammen med andre udtryksmidler. Holdninger og følelser udtrykkes særdeles effektivt ved stemmekvaliteten, ved mimik, ved gestikulation. Man kan »sige« meget med en stille hovedrysten. Læreren, der griber spanskrøret og står og svirper med det uden måske direkte at bruge det, udtrykker noget med dette: det er en symbolsk adfærd, og på sådanne områder kan andre udtryksmidler både supplere og for så vidt konkurrere med sproget.

Men sproget bruges ingenlunde kun til at dirigere andres adfærd eller til at udtrykke stemninger og holdninger til den øjeblikkelige situation. Sprogets enestående status i menneskelig samvirken skyldes, at det kan bruges til at overgive faktuelle meddelelser eller indhente oplysninger af kompliceret art om emner, der

har eksistens og mening i sig selv, helt løsrevet fra den umiddelbare samtalsituation. Og sproget er ikke begrænset til at beskrive verden; det giver også frie muligheder for at planlægge og aftale strategier for handlinger, der kan forandre den verden, man kommunikerer om.

Det er således karakteristisk for menneskesprog, at de kan bruges til at udtrykke sig om fænomener, der ikke bare er uden for synsvidde (det kan biernes sprog som bekendt også), men som måske tidsmæssigt ligger forud for eller senere end samtalsituationen. Man kan endda tale indforstået om fænomener, der kun findes i en fantasiverden, og man kan konversere om helt hypotetiske situationer.

Samtidig har sproget et kolossalt udtrykspotential, som sprogbrugerne kan lege med. Man kan udtrykke sig i en poetisk form; man kan være sarkastisk eller ironisk eller endda udtrykke sig løgnagtigt. Man kan også bruge vrøvleord, som det ofte er tilfældet i børnerim. Derved overtræder man måske sommetider maksimerne for god sproglig kommunikation; men man gør ikke nødvendigvis vold mod sproget i sig selv.

II. Sprogets bygning

Den mest afgørende egenskab ved sproget, det som gør sproget til et unikt kommunikationsmiddel, er dets særlige mekanik: muligheden for ud fra et begrænset sæt byggeklodser at opbygge et stort antal mere eller mindre komplekse ord og sætninger.

Det umiddelbart mest forunderlige er forholdet mellem lydstruktur og betydning inden for det enkelte ord. I hvert eneste sprog er der ud fra et lille inventar af vokaler og konsonanter opbygget et stort antal indbyrdes

forskellige ord, og det kan lade sig gøre, fordi forholdet mellem betydning og udtryk i princippet er vilkårligt. Ganske vist kan visse lyde eller lydforbindelser have en symbolsk betydning (som når vi har *gl-* i ord der betegner noget stærkt lysende, såsom *glinse*, *glimmer*, *glitre*, *gløde*), og nogle ord afspejler tendenser i det tidligste barnesprog (det er derfor, ordet for 'mor' i overordentlig mange sprog begynder med *m-*). Men for ethvert sprog gælder det, at de fleste ords lydlige form virker vilkårlig. Dette viser sig også ved, at de mange tusind forskellige sprog, der (endnu) tales her på Jorden, har vidt forskellige lydord for de samme begreber (jævnfør Robert Storm Petersens sprogsammenlignende iagttagelse, ifølge hvilken fransk er så let: *hest* hedder *cheval*, og sådan er det hele vejen igennem).

Der er altså oftest ikke nogen åbenlys sammenhæng mellem lyd og begrebsdannelse. Det har der givetvis i mange tilfælde været i en fjern fortid; men vi véd ikke meget om det. Det har vist sig at være en af sprogvidenskabens vanskeligste udfordringer at fremsætte holdbare teorier om sprogets oprindelse og dermed om de oprindelige principper for orddannelse. Der er især tidligere skrevet og sagt en mængde nonsens om dette emne (en overgang var der af samme grund inden for det franske Société de Linguistique ligefrem forbud imod at komme med indlæg om sprogets oprindelse).

Selv i tilfælde hvor man véd, at et ord oprindeligt må have været dannet med brug af lydsymbolik, er dette ofte forlængst blevet camoufleret af sproghistoriske lydforandringer. Man ville næppe ud fra moderne dansk umiddelbart komme på den tanke, at et ord som *ravn* kunne være lydefterlignende; men på oldnordisk begyndte ordet på *hr-*, og dette går tilbage til indoeuropæisk *kr-*, der imiterer den hæse lyd fra fuglen.

Vilkårligheden i orddannelsen er en væsentlig forudsætning for sprogets effektivitet, fordi den muliggør, at et sprog kan rumme et i princippet ubegrænset antal ord, og at ordforrådet kan fornys og udvides efter behov.

Ord kan stå for mere eller mindre komplekse begreber. Det gøres der rede for i ordforklaringerne i ordbøger og encyklopædier. Et morsomt eksempel er forklaringen af ordet *Bord* i Chr. Molbechs danske ordbog fra 1833: »en paa Fod eller Fødder opløftet og hvilende Skive eller Plade, hvorved eller hvorpaa man foretager sig allehaande Forretninger«.

Tager vi et ord som *drab*, så betyder det næsten det samme som *det at slå ihjel* eller *det at tage livet af nogen*. Et ord kan altså være synonymt med et andet sprogligt udtryk, som består af adskillige ord. Har man et enkeltord, bruger man det gerne, men er der ikke noget enkeltord, der dækker den mening, man vil have frem, tillader sprogets bygning, at man klarer sig med en længere forklaring. Således er det enkelte sprogs egnethed som middel til at kommunikere meddelelser ikke kun betinget af ordforrådet. Det er faktisk meget forskelligt, hvilke begreber man har »kodet« som ord i de forskellige sprog på Jorden; herom senere.

I mange sprog kan man udtrykke modificerende betydninger ved afledning, som når *kvinde* udvides til *kvindelighed*. Det er noget, der gøres i ekstrem grad i de såkaldte polysyntetiske sprog som grønlandsk, hvor man kan udtrykke vigtige spørgsmål og konstateringer som 'Vil du have kaffe?' – 'Jeg har sådan set lyst til kaffe' (eller 'Jeg trænger egentlig til kaffe ...') ved hjælp af koncise udtryk som *Kaffisorusuppit?* og *Kaffisorusukkaluarpunga*. Trods deres længde består disse replikker faktisk kun af et eneste ord hver – grønlandsk har også

ord, der er meget længere end disse. Den gode grønlandske glose *kaffi* kan stå alene; men resten er uselvstændige orddele af samme art som *-lig* og *-hed* i eksemplet *kvindelighed* (sådanne betydningsgivende, men uselvstændige orddele giver ikke nogen mening, eller i hvert fald ikke den samme mening, hvis man forsøger at bruge dem som selvstændige ord). Alligevel kan man lede forgæves i ordbøgerne efter ordformerne ovenfor, og det er, fordi de er et udtryk af en type, som sprogbrugeren i samtaleøjeblikket kan danne efter behov. Man kan således let udskifte kaffe med te og få *Tiitorusuppit?* og *Tiitorusukkaluarpunga*.

Der er en anden ejendommelighed ved menneskesprog, som er meget afgørende for sprogets smidighed og effektivitet: det at et ord, en sætning eller en anden sproglig enhed kan udvides med materiale af samme slags, så man får en mere kompleks enhed, stadig af samme slags. Det er her karakteristisk for sprog, at betydningen af den helhed, der dannes, ikke bare er summen af delenes betydninger.

I dansk kan vi stykke to eller flere ord sammen og få sammensatte ord. Således kan man føje *skole* til *bog* og få *skolebog*, og man kan føje *skolebog* til *forfatter* og (med lidt mekanik: tilføjelse af *-s-*) få *skolebogsforfatter*. Det sidste ords betydning kan kun udledes af enkeltordenes betydninger, hvis man kender spillereglerne for sammensætninger i et sprog som dansk og derfor kan slutte sig til, at der tales om en slags forfatter og ikke om en slags skole.

Betydningsssammenhænge i sammensætninger er i realiteten kun delvis forudsigelige på rent grammatisk grundlag, sml. det brogede billede af betydninger, der kommer ud af at anvende ord som *sten*, *mur*, *tand* og *værk* i nogle tilsyneladende helt banale sammensætning-

ger som *stenmur, mursten, tandsten, murværk, tandværk*. Alligevel kan man et langt stykke forstå betydningen af sammensatte ord ud fra bestanddelene. Man kan også på baggrund af de gennemskuelige sammensætninger lave nye og aldrig før brugte sammensætninger, og vel at mærke sammensætninger, der kan forstås af andre medlemmer af sprogsamfundet, når blot det er velkendte ord, der indgår i sammensætningerne.

Det at man kan opbygge komplekse helheder ud fra mindre dele, som det gøres i sammensætninger, er et helt gennemgående princip i menneskesprog. Denne mekanisme bruges også til at opbygge større helheder af sætninger. Tager vi en sætning som *Jeg tror det*, så kan der i stedet for *det* stå en anden sætning *Han er gået*, så vi får *Jeg tror, han er gået*. Denne form for sætningssammenføjning kan i princippet gentages et vilkårligt antal gange, så man får lange kæder af sætninger.

Når udtrykket og indholdet på denne måde bringes til at spille sammen, kan man ved sprogets hjælp udtrykke uhyre komplicerede tankebaner. Hvis man når op over en vis kompleksitetsgrad, er det dog noget, der egner sig bedre til skrift end til tale. Inden for dansk prosahistorie er blandt andre Grundtvig kendt for at have kunnet skrive op til en halv side uden et eneste punktum. Når det overhovedet er muligt at skrive og endda at læse og forstå sådanne tekster, er det dels i kraft af det potentiale til at opbygge ubegrænset store helheder, som ligger i den grammatiske mekanik, og dels i kraft af de særlige betingelser, som skriftsproget fungerer under, som gør det muligt at håndtere og overskue i hvert fald temmelig komplekse sproglige helheder.

III. Sprog, tanke og billede

Når sprogforskere eller filosoffer taler om at analysere det sproglige indhold, tænkes der almindeligvis ikke direkte på det at afdække tankevirksomheden, endsige at analysere selve tænkeprocessen. Der er naturligvis en tæt sammenhæng mellem brugen af sproget og tænkningen; denne sammenhæng rejser nogle meget spændende spørgsmål for sprogvidenskaben; men at udforske selve tænkningens natur er en opgave for psykologien. Sprogforskerens umiddelbare forskningsgenstand er sproget i sig selv, sproget anskuet som en kode, der beherskes af sprogbrugerne. Man studerer ikke kun mekanikken i sproget, men også, hvordan den sproglige kode bruges til at repræsentere betydninger (meninger), hvordan sprogbrugen varierer inden for sprogsamfundet, og hvordan sprogbrugen (f.eks. når det gælder ordforrådet og ordenes betydninger) forandrer sig gennem tiden.

Det er et altoverskyggende problem i hele denne forskning, at det er så svært at analysere betydninger. Den amerikanske sprogforsker Leonard Bloomfield afviste, at sprogvidenskaben kan beskrive den side af sproget som han kaldte »meaning«; argumentationen gik i noget forenklet form ud på, at dette ville kræve en total, encyklopædisk viden om hele verden, eftersom sproglige ytringer handler om verden.

Mod det har man bl.a. og med rette indvendt, at sprogets indholdsside ikke er den fysiske verden, men en begrebsmæssig verden, eller bedre udtrykt: et kognitivt univers. Betydningen af ordet *hest* er ikke den genstand, der befinder sig på en mark inden for samtalepartnerens synsvidde eller andre lignende genstande på andre marker. Betydningen er derimod af begrebsmæssig art (men selvfølgelig refererer man ofte til no-

get specifikt uden for sproget og tanken, f.eks. til en bestemt hest). På samme måde er betydningen af en sætning ikke en eller anden fysisk proces, men et intellektuelt indhold, noget kognitivt. Den videnskabelige erkendelse og beskrivelse af den fysiske verden er dermed hverken en tilstrækkelig eller en nødvendig forudsætning for analysen af sprogets indholdsside. Bloomfields synspunkt hænger altså sammen med en diskutabel opfattelse af det sproglige indholds natur.

Nogle lingvister er af den opfattelse, at det, der skal beskrives, er de mentale billeder, der ligger til grund for de sproglige ytringer. Hermed ophæves skellet mellem sprogvidenskab og psykologi. Men uanset hvordan man definerer sit emne, så er beskrivelsen af sprogets betydningsside (i Louis Hjelmslevs terminologi: indholdsplanet) for langt størstedelens vedkommende en endnu uløst opgave, og man kan have sine tvivl om, hvor stor en del af denne opgave der vil lykkes. Bloomfields skepsis var i sig selv ikke uberettiget.

Det sproglige indhold i sætninger handler normalt om noget bestemt (medmindre det drejer sig om ren matematisk formalisme eller indholdstomme fraser). Men samtidig kan man iagttagende, at sætninger udtrykker relationer mellem emner. Hvis man tager sætningen *Anders tabte bolden, fordi der blev skubbet til ham*, kan vi indkredse den abstrakte relation (mellem personen A og genstanden B), at A gør noget, der går ud over B, og også den relation (mellem A-B og C), at A gør det, han gør ved B, *fordi* der foreligger en situation C. Den slags abstrakte relationer kan man beskrive ved at repræsentere sætningers betydninger i en slags matematisk symbolsprog.

Der er imidlertid mange problemer med en sådan formaliseret analyse af sætningsbetydningerne i naturlige

ge sprog. Et af problemerne er, at naturlig tale er fuld af vendinger, der spiller på, at man overfører indtryk fra et sanseområde eller i hvert fald fra et erfaringsområde til et andet, og det giver sig ikke sjældent udslag i udtryksmåder, som virker paradoksale, hvis de stilles op over for hinanden og tages for deres pålydende. Et godt (og i den nyeste kognitive sprogvidenskab meget diskuteret) eksempel er den måde, vi snakker om tid på.

I det moderne samfund er det særlig aktuelt at anskue tiden som en ressource, et råstof, som man forbruger, men som der er begrænsede mængder af (man skal passe på ikke at *spilde* tiden; man kan hurtigt opleve, at den ikke *slår til*), og som måske endda er letforgængeligt (*tiden smuldrer for én*). Vi har hver vort private kvantum af tid i forbindelse med bestemte opgaver; i den vestlige del af verden opfatter man næsten altid sin personlige ration som alt for lille, og det er af en eller anden grund nærmest prestigegivende at *have for lidt tid*.

Med en helt anden form for billeddannelse kan man udtrykke misforholdet mellem opgavernes omfang og den tid, der er til rådighed, som et misforhold mellem opgavens fysiske udstrækning og ens egne begrænsede kropsmål: man kan ikke *nå* det, man skal, ligesom man ikke kan nå den øverste hylde. Der er dog her tale om et udtryk, der næppe opleves som billedligt, fordi koblingen mellem fysisk og tidsmæssig udstrækning er så fundamental for den menneskelige erkendelse. En begrebsmæssig kobling mellem tid og rum finder man faktisk i sprog over hele Jorden.

De fleste udtryk for tid er af netop denne art, idet de er overført fra det erfaringsdomæne, der omfatter rum og bevægelse. Før vi går nærmere ind på det, er det imidlertid nødvendigt at mærke os, at vi i høj grad fan-

ger og erkender tiden i kraft af de cykliske fænomener, de evige gentagelser af noget, der kommer og forsvinder: ebbe og flod, dag og nat, månens faser, årstidernes vekslen (eller i vore dage menneskeskabte cykliske fænomener såsom visernes bevægelse på uret eller TV-avisens indtræffen). Også menneskelivets faser danner en velkendt cyklus.

Samtidig har tiden på en eller anden måde en udstrækning. De enkelte menneskeliv ligger forskudt i forhold til hinanden: der har været tidligere slægtled, og der vil komme senere slægtled; vi har selv ældre og yngre slægtninge rundt om os. Man kan derfor i hvert enkelt øjeblik indirekte erkende tiden som en kronologi. Man kan også fokusere på sit eget livsforløb og på oplevelsen af, at noget er sket for længe siden, medens der er andet, som man venter vil ske på et eller andet tidspunkt. Men selve tiden er noget mærkelig u håndgribeligt noget. Alt dette giver grobund for et virvar af billedlige forestillinger om tid.

Man kan anskue tiden som en strøm af personer og tildragelser, der i samlet trop bevæger sig fremad. Ud fra en udbredt betragtning går de ældre generationer foran: de, der har skabt fundamentet for vort nutidige liv, er *forgængere* (og som slægtninge er de *forfædre*), medens vi er deres *efterkommere*. (Dette er dog ikke den eneste mulige betragtning af generationernes orientering i forhold til kronologien; mlabrierne i Indokina kalder tværtimod familiens yngste barn for *forende barnet* og det ældste for *bagende barnet*).

Der er imidlertid noget paradoksalt i dette, at både vi selv og tiden bevæger os fremad. Den tid, vore forfædre levede i, er *fortiden*; men den tid, vi måske kommer til at opleve, er *fremtiden*. Begynder vi at spekulere over, hvad *for-* og *frem-* indebærer, hvis ordene tages for deres påly-

dende som rumlige begreber, skulle vi jo faktisk have såvel det forgangne som det kommende foran os, i hvert fald ikke bag os. Derimod falder billederne på plads, når vi taler om *eftertiden* som den tid, vi ikke selv kommer til at opleve (eller som den tid, en tidligere generation ikke kom til at opleve).

Det er lettere at konkretisere den oplevelse, at man som enkeltindivid bevæger sig fremad sammen med tiden, og at man vel at mærke skal bevæge sig, i hvert fald i moderne, dynamiske samfund. Hvis man ikke kan *følge med* tiden og *holde trit* med udviklingen, går det galt. Så kan tiden pludselig være *løbet fra* det, man står for. Helt mærkeligt er det imidlertid, at det ikke kun er den øjeblikkelige tid, men tiden i dens udstrækning, man skal holde trit med. Ved en højere retfærdighed kan der således ske det, at misdæderen ikke kan *flygte fra sine ugerninger*, men bliver *indhentet af fortiden*.

Hyppe bruger vi i stedet billeddannelser, der indebærer, at vi tværtimod står ansigt til ansigt med tiden, og at tiden måske endda bevæger sig hen imod os: vi *ser fremtiden i møde*, vi tager det, *som det kommer*, og pludselig har vi det hele *bag os*.

Det sidstnævnte udtryk kan imidlertid ligeså godt betyde, at det er os selv snarere end tiden, der er i bevægelse. Det skulle man tro var ret afgørende; men mange af disse udtryk er så nedslidte, at det i daglig tale ikke generer os så meget at blande indbyrdes modstridende billeder. Det burde undre tilhøreren, hvis der tales om de *kommende* begivenheder som noget, der *venter os forude*; men den slags skødesløshed i brugen af billedlige udtryk hører til dagens orden.

Men ofte er det klart, at tiden ses som et statisk landskab, som vi rejser igennem. Derfor kan vi *se frem til sommerferien*, selv om den *ligger langt forude*, medens

andre oplevelser *ligger langt tilbage i tiden*. I forbindelse med afgrænsede handlinger eller begivenheder bruger man tit udpræget rumlige forestillinger om tiden. Ting sker *inden for et bestemt tidsrum*, og har man haft en besværlig uge, kan man ånde lettet op, når man er *kommet igennem* den.

Tiden opleves dog især endimensionalt, som en linie eller vejstrækning, som vi efterhånden tilbagelægger, sammen eller hver i sit tempo. Det er inden for dette begrebsområde, vi finder nogle af de mest almindelige udtryk for størrelsen af tidsintervaller, udtryk som ofte overhovedet ikke opleves som billedlige, fordi tid og udstrækning fattes på samme måde. Tidslinien kan ansues fra den ene ende: man synes, der er *lang* eller *kort* tid, til noget sker. Eller man kan allerede befinde sig på vejen og f.eks. opleve, at en kedelig aften virker *endeløs*. Vil man afvente noget, altså koordinere sin egen tid med en tid uden for en selv, kan man alt efter behov gøre tidsstrækningen kortere eller længere: man kan *forkorte* ventetiden f.eks. med en god bog, eller man kan forsøge at *trække tiden ud*.

Det er således klart, at det kan blive en broget forsamling af ord, der bruges til at referere til oplevelsen af tid i forbindelse med en bestemt begivenhed. De mest levende billeder indebærer, at tiden er som et væsen eller et naturfænomen i bevægelse. Det store øjeblik kan *komme* eller *indfinde sig* (som en kær gæst) eller *oprinde* (som solen), og hvis festen er god, oplever man, at tiden *farer af sted*. I modsat fald har man undervejs følt det, som om tiden næsten *stod stille*; men pludselig er den alligevel *gået*. Tiden kan ligefrem personificeres som et besværligt væsen. For at få bugt med den kan man derfor gå til yderligheder som at *slå tiden ihjel* med en god bog.

Så meget om overførte sproglige udtryk: metaforer. Et andet problem ved en logisk formalisering af sprog er, at man ikke kommer til bunds i betydningen ved kun at se på ét niveau i meddelelsen. Derved indfanger man måske ikke sådanne fænomener, som at der i dagligsproget (ikke mindst i talesproget) i stort omfang anvendes ord som *jo*, *da*, *ikk'*, *vel*, der giver udtryk for den talendes holdning eller forventninger om samtalepartnerens holdning til det, der snakkes om. Disse småord giver en anden totalbetydning, også selv om man godt kan indkredse den grundbetydning, som sætningen vil have, hvis ordene manglede (sml. *han kan jo egentlig ikke gøre for det, vel?* med den bare sætning *han kan ikke gøre for det*). Den slags småord, som ikke mindst dansk er så rigt på, kræver deres egen form for indholdsanalyse.

Der er mange andre komplikationer i naturlige sprog. Det er således et problem, at sproglige ytringer ofte udtrykker relationer på en måde, der logisk set er uklar. Det er ikke en fejl ved sproget; det betyder simpelthen, at sproget følger sine egne love. Jeg tror, danske sætninger, der er konsekvensmæssigt forbundet derved, at den sidste sætning indeholder ordene *da* *også*, kan bruges til at illustrere en sådan tilsyneladende uklarhed; her kan den logiske afhængighed mellem sætningerne vistnok gå begge veje:

1. *De drikker alt for meget – de er da også tit indblandet i slagsmål*
2. *De er tit indblandet i slagsmål – de drikker da også alt for meget*

Det er klart, at en oversættelsesmaskine ikke uden videre ville kunne klare forskellen mellem disse to eksempler: man må bruge sin viden om verden for at forstå, at

det i eksempel 1 er indholdet i den sidste sætning, der er en konsekvens af indholdet i den første sætning, medens det må være lige omvendt i eksempel 2. Rent sprogligt afhænger tolkningen dog af, om det flertydige *da også* her overhovedet opfattes som signal for en sammenhæng mellem sætningerne (det kan også forstås som et udtryk af typen *minsandten*, nemlig som udtryk for ærgrelse eller forargelse). Det, at et sprogligt udtryk kan have så forskellige betydninger, er måske ikke særlig logisk; men for sprogbrugeren fungerer det, fordi mennesker, når de bruger sproget, hele tiden går uden for selve den sproglige form for at forstå det, der siges.

Logik i vestlig forstand er noget, der betragtes som på forhånd givet, og som ofte tages som normgivende for sprogbrugen. Man spørger: er dette eller hint sproglige udtryk mere eller mindre logisk? I den klassiske oldtid forsøgte man at indkredse en universel logik, og man så først og fremmest græsk som en temmelig perfekt afbildning af denne universelle logik. Det betød en tilsvarende nedvurdering af de senere europæiske sprog, som blev betragtet som mere eller mindre ufuldkomne eller ligefrem fordærvede.

Men heller ikke de nyere sprog var ens med hensyn til deres egnethed til at udtrykke tankens klarhed. Man hører stadig ofte fransk lovprist for sin elegance og stringens. Når det gælder skriftsproget, som jo i et vist omfang opdyrkes som et kunstprodukt, er dette en i høj grad legitim betragtning; men når det gælder det naturlige talesprog, må man forsøge at forstå dets indbyggede form for logik på sprogets egne præmisser.

Når det er sagt, må det understreges, at der naturligvis er stor forskel på, hvad der kommer ud af munden på forskellige sprogbrugere. Nogle demonstrerer tan-

kens klarhed, når de taler; andre gør det ikke lige så overbevisende. Nogle bruger sproget virtuost, andre virker sprogligt ubehjælpelige. Den slags forskelle mellem sprogbrugere kan man finde i ethvert sprog-samfund, også blandt analfabeter i en lille stamme, og det har med menneskers individuelle udrustning og baggrund at gøre, ikke med sprogets særlige form for logik.

IV. Sproglig kommunikation

Den mest grundlæggende betingelse for at kommunikere sprogligt er, at man overholder de grammatiske og andre bygningsregler, der gælder for sproget, og som er mere eller mindre forskellige fra sprog til sprog. Talesprogets regler er ikke udtrykkelige vedtægter, men et sæt konventioner, som er indbygget i sproget, og som den talende har fælles med den lyttende, eller rettere: som de regner med at være fælles om. Med til konventionerne hører, at man ikke behøver at udtrykke sig tydeligt hele tiden: man kan springe dele af meddelelsen over, hvis de kan indfortolkes ud fra sammenhængen, eller man kan tale hurtigt og sjusket, hvis man kommer med en konventionel frase (*om jeg så må sige; det må du undskylde!*). Det kan man gøre uden at bevæge sig uden for de grænser, som de uskrevne sprognormer afstikker.

Sprogets fleksibilitet viser sig ved, at selv sprogbygningens regler i et vist omfang kan overtrædes, uden at kommunikationen bryder sammen. Når folk med forskellig dialekt – eller med mere eller mindre indfødt beherskelse af sproget – kan føre en samtale, er det naturligvis, fordi de har en fælles reference: enten har den ene kendskab til den andens særlige sproglige kon-

ventioner, eller også har de så meget af sprogbygningen fælles, at de af den grund forstår hinanden.

Det at man taler lidt forskelligt, er ikke kun støj på kommunikationen; det har i sig selv en kommunikativ funktion: den enkelte person placerer sig selv ved sin sprogbrug, hvad enten det sker bevidst eller ubevidst. Det sproglige udtryk signalerer altså ofte noget generelt om den talendes personlighed, samtidig med, at den enkelte ytring er udtryk for en specifik meddelelse.

Det er karakteristisk for menneskelige sprog, at de håndterer det at strukturere et betydningsindhold ret forskelligt. På dansk kan man udtrykke sig på flere måder, hvis man vil berette, at en kat har fortæret en mus. De forskellige måder at udtrykke sig på kan afspejle mere eller mindre tydelige forskelle i den måde, man anskuer indholdet på:

- A. *Katten har spist en mus*
- B. *Det er katten, der har spist musen*
- C. *Der er en kat, der har spist musen*
- D. *Det er en mus, katten har spist*
- E. *Musen, den har katten spist*
- F. *Musen er blevet spist af en kat*

OSV. OSV.

I nogle sprog eller stillag er det almindeligt at begynde en ytring med at præsentere et emne (en person, et dyr, en ting) før den sætning, hvori man får at vide, hvad der er sket. I dansk gøres dette meget mere i talesproget end i skriftsproget; i de fleste af eksemplerne overfor er der brugt en eller anden grammatisk konstruktion (i forbindelse med bestemt eller ubestemt form) til at foretage en sådan præsentation af emnet eller til at fremhæve det, der skal fokuseres på.

Men selv om det er muligt at udtrykke mange subtile forskelle af denne art, så har hvert enkelt sprog sædvanligvis en foretrukken måde (eller nogle få foretrukne måder) at udtrykke sig på, når indholdet skal fremstilles helt neutralt, og der ikke er noget, der skal fremhæves særligt. Den neutrale måde at organisere en fremstilling på kan imidlertid være særdeles forskellig fra sprog til sprog.

Inden for selve sætningen er der rent grammatiske regler for ordstillingen, og de kan som bekendt være meget forskellige fra sprog til sprog (sml. bisætningsordstillingen i dansk: *en mand, som jeg ikke har truffet*, engelsk: *a man whom I have not met* og tysk: *ein Mann, den ich nicht getroffen habe*). I nogle sprog er grammatikken meget styrende for ordstillingen; men der er andre sprog, hvor ordstillingen er mere indholdsbestemt og direkte kan afspejle forløbet i det, der tales om. Der kan her ses visse universelle tendenser. Således gælder det i de fleste sprog, at man inden for den enkelte sætning fortrinsvis nævner den, der foretager sig noget, før den eller det, som handlingen går ud over (altså den ordstilling, som vi har i *Katten har spist musen*).

Det er måske mere interessant at se på rækkefølgen af sætningerne i ytringer, der handler om en række efter hinanden følgende begivenheder. Det er her typisk for dansk talesprog, at sætningerne arrangeres indbyrdes, så man overholder den fremadskridende tidsfølge i det, der tales om. Dette er ikke mindst karakteristisk for børnesprog, hvor man kan finde lange kæder af sideordnede sætninger forbundet med ... *og så ...*, ... *og så ...*: *Så kom jeg hjem, og så lagde jeg mig ned, og så faldt jeg i søvn*. I voksensprog vil man ofte foretrække en mere varieret syntaks, som kræver en vis sproglig forudplanlægning,

selv om den måske stadig afspejler begivenhedernes rækkefølge ved den måde, de enkelte udsagn følger efter hinanden på: *Da jeg var kommet hjem, lagde jeg mig ned og faldt i søvn*. Men hvis der også byttes rundt på rækkefølgen af sætningerne, kan vi efterhånden være langt fra folkelig talestil: *Jeg faldt i søvn, da jeg efter at være kommet hjem havde lagt mig ned*.

Man kan finde beslægtede forskelle på ordniveau. Også her adskiller Jordens sprog sig med hensyn til, hvilke typer af konstruktioner der er mulige eller i hvert fald mest almindeligt brugt. I nogle sprog (f.eks. mange sprog i Sydøstasien og i Afrika) splitter man udtrykket for en kompleks handling op i flere verber, der står efter hinanden i en serie og udtrykker hver sin fase af handlingen, så man f.eks. siger *gå-tage-komme*, hvor et sprog som dansk bruger et enkeltverbum med mere kompleks betydning: *hente*.

Tendenser til at lade progressionen i det sproglige udtryk afspejle progressionen i det, der berettes om, kan iagttages i mange sprog, og ikke mindst i kreolsprog og i døves tegnsprog (der tænkes her ikke på brugen af håndalfabetet, men på det ægte, helt selvstændige tegnsprog). Det at man finder denne tankenære organisation af det sproglige udtryk i kreolsprog og tegnsprog, sprog, der på forhånd er mindre reguleret af vilkårlige konventioner end andre sprog, kan tyde i retning af, at det er den mest naturlige måde at konstruere sproglige udtryk på.

Det kan i denne forbindelse nævnes, at den amerikanske kreolsprogsforsker Derek Bickerton mener, at mennesker fødes med genetiske forudsætninger for i deres sproglige udvikling at trække på en universel, naturlig syntaks, hvis de (f.eks. fordi forældrene taler blandingsprog) ikke stimuleres til at lære de særlige

grammatiske regler i et bestemt sprog. Denne hypotese er dog særdeles omstridt.

Jeg nævnte ovenfor, at man kan udtrykke sig forskelligt og dermed give udtryk for forskellige måder at anskue en handling på. Mere håndfast gælder det, at det enkelte sprogs grammatik kan pålægge den talende at gøre mere eller mindre ud af forskellige aspekter af indholdet. Et par eksempler:

Når man taler et af de germanske eller romanske sprog, gør man meget ud af at udtrykke, om et substantiv skal forstås ubestemt eller bestemt: (*en*) *kat* – *katten*; mens dette ikke er tilfældet, hvis man taler russisk. Det kan give praktiske problemer for oversættere, men giver det især, hvis en datamaskine skal oversætte automatisk fra russisk til engelsk: hvor véd maskinen fra, om noget skal forstås på den ene eller den anden måde? Det er noget, som den menneskelige sprogbruger normalt uden større problemer indfortolker ud fra sammenhængen.

Et andet eksempel er, at vi på dansk gør meget ud af at specificere en persons måde at være i en tilstand på. Man står, går, sidder eller ligger og gør ting: *han sidder og venter på aftensmaden; jeg går og spekulerer over, hvad vi skal have til aften*, osv. Det lyder ofte ret besynderligt, hvis disse detaljer kommer med, når man oversætter en dansk sætning til andre sprog.

Jordens forskellige sprog adskiller sig i det hele taget påfaldende med hensyn til, om de indbyder til, at man udtrykker bestemte aspekter af betydningsindholdet mere eller mindre eksplicit. Et sprog som tysk er med sit store grammatiske apparat på nogle punkter meget eksplicit og endda til dels overydeligt i sammenligning med sprog som thai (siamesisk), der helt mangler bøjning, og som ydermere er karakteriseret ved, at man

ofte udelader pronomener som *jeg, du, de*. I thai bliver det dermed i høj grad overladt til tilhøreren at afgøre, om noget skal forstås i ental eller flertal eller i nutid eller datid, eller hvilke personer der er underforstået i sætningen. Hvis man siger ordet *mii*, kan det betyde mange ting, f.eks. 'det findes' eller 'jeg har nogle'; som svar på et spørgsmål, der indeholder ordet, svarer det simpelthen til det danske *ja* (thai har ikke noget selvstændigt ord for 'ja').

Sprog adskiller sig også med hensyn til, hvordan man håndterer relationerne mellem samtalepartnere. I store dele af verden er det vigtigt at tiltale modparten med en passende grad af høflighed: ikke for meget og ikke for lidt. Indtil for få år siden gjorde man i det danske samfund meget ud af at skelne mellem *du* og *De*. Det at *du* siden i så høj grad har vundet terræn, og at *De* måske nu i visse sammenhænge er på vej frem igen, skal naturligvis ikke studeres som et isoleret sprogligt fænomen; det afspejler holdninger i samfundet. Ikke blot status, men også køn kan spille en rolle. I en i dagens Danmark ret antikveret eller næsten påfaldende servil sprogbrug indfletter man modpartens køn i høflig tiltale: *Vil herren have en cigar?, Vil fruene ikke sidde ned?* I thai spiller kønnet en rolle på en anden måde: her skal man allerede fra barnsben lære hele tiden at signalere sit eget køn med et ord, der anbringes allersidst i sætningen (eller mere præcist: efter den). Et sådant ord kan også bruges alene som svar: *Krap* = 'ja (siger jeg, som er af hankøn)', *Ka* = 'ja (siger jeg, som er af hunkøn)'.

Det gælder i alle sprog, at indholdet i talte ytringer ofte kun fuldt ud forstås ud fra situationen; men dette gælder i ekstrem grad for et sprog som thai. Det betyder ikke, at der er problemer med at formulere sig præcist på et sprog med de karakteristika, som thai har.

Hvis man taler både tysk og thai, oplever man, at begge typer af sprog fungerer fortræffeligt i samtaler, i digtning og i andre sammenhænge, hvor man bruger sprog.

Alligevel er der på grund af sprogenes grammatiske indretning forskelle på, hvilke aspekter ved meddelelsen man kommer til at lægge vægt på, når man taler det ene eller det andet sprog. Men det bliver det for vidtløftigt at komme nærmere ind på her. Jeg vil i det følgende vælge en meget snævrere synsvinkel og kun se på, hvordan sprog håndterer betydningskategorier ved hjælp af ordforrådet. Dette vil her især blive illustreret ved hjælp af to sprog, der både typologisk og geografisk set er ekstremer: grønlandsk og det tropiske stammesprog mlabri, der tales af en lille gruppe mennesker kaldet »de gule blades ånder« på grænsen mellem Thailand og Laos.

V. Sproget afspejler nogle mere eller mindre sprogspecifikke kategoriseringer af omverdenen

Som allerede nævnt repræsenterer sproget begreber og dermed mentale kategorier og strukturer. Det er karakteristisk, at sådanne kategorier tit er uskarpt afgrænsede over for hinanden (hvor går grænsen mellem 'træ' og 'busk?'), samtidig med at hver kategori har nogle typiske medlemmer og nogle mindre typiske medlemmer. Ud over at være karakteristiske, prototypiske, i sig selv kan de typiske medlemmer også være mere eller mindre dagsaktuelle og dermed i varierende grad dominere inden for begrebskategorien. For dagens børn er løven nok indbegrebet af et dyr. En flue vil derimod næppe være det første dyr, barnet tænker på, undtagen i situationer, der helt specifikt leder tanken hen på

smådyr (f.eks. hvis talen er om, at der er et dyr i madden).

Kategorierne kan også i selve deres indhold adskille sig stærkt fra en traditionel systematisering på videnskabeligt grundlag (en taksonomi). Sproget kan med grammatiske midler kategorisere de substantiver, det indeholder, på mere eller mindre overraskende måder. Det kan ske ved hjælp af grammatisk køn, noget som engang må have været betydningsmæssigt motiveret (som det endnu er, når det på tysk hedder *der Mann, die Frau*), men som oftest ikke længere er det. Man må spørge sig selv, hvorfor det hedder *en gris, en stol, en hytte*, men *et svine, et bord, et hus*. Det giver i hvert fald hverken det nutidige samfund eller nutidssproget selv os nogen som helst forklaring på.

Noget lignende viser sig i brugen af de såkaldte tælleord eller klassifikatorer, som man finder i sydøstasiatiske sprog. Her siger man ikke 'én mand', 'to hunde' eller 'tre huse', men bruger klassifikatorer som hjælpeord, så man i stedet siger: 'mand ét menneske', 'hund to kroppe', 'hus tre rygge'. Her har hvert substantiv sin bestemte klassifikator; men der kan være mange substantiver, der er fælles om samme klassifikator, som når 'bukser' i thai måske lidt overraskende har samme klassifikator som 'dyr'. Dermed bliver klassifikatorerne ikke bare et grammatisk instrument, men også noget, der kan fortælle om, hvordan begreber klassificeres i sproget.

Et meget diskuteret eksempel på bemærkelsesværdig klassifikation er det australske sprog dyirbal, der f.eks. anbringer 'kvinder' i samme kategori som 'ild' og farlige ting (et af de mest diskuterede nyere lingvistiske værker, George Lakoffs *Women, Fire and Dangerous Things*, har ligefrem titel efter denne kategori). Det er meget

spændende at forsøge at forklare, hvordan sådanne kategorier kan etableres i et sprog: er det det farlige, der er det grundlæggende betydningselement i den nævnte kategori i dyirbal, eller er det det kvindelige element (solen er kvindelig i dyirbal-mytologi), eller er det begge dele, eller noget helt tredje?

Man skal dog ikke overfortolke sproglige kategoriers psykologiske relevans. En kategori kan måske oprindeligt have haft en kognitiv realitet og en vigtig begrebsmæssig funktion; men i tidens løb kan den være blevet et rent grammatisk fænomen.

VI. Betydningstaksonomier

For at kunne håndtere videnskabelige klassifikationssystemer (taksonomier), som vi f.eks. finder i botaniske nøgler og i zoologiske opslagsværker, må man anse flere forskellige trin: ordener, slægter, arter osv. for betydningsfulde og ligefrem nødvendige for systematikken. Sådan er det ikke i menneskets naturlige begrebsverden og dermed heller ikke i dagligsproget (jævnfør, hvad der i afsnit III ovenfor er sagt om den videnskabelige erkendelse og indholdsanalysen).

Hvis et barn ser noget småt og spraglet flagre forbi vinduet, vil det sandsynligvis udbryde noget i retning af: *der fløj en sommerfugl*. Barnet vil derimod næppe sige: *der fløj et insekt*. Den ytring ville ikke ramme det karakteristiske ved oplevelsen, for der er ikke meget fælles ved det at se en sommerfugl og det at komme ud for en myg eller en ørentvist. Derimod kan 'insekt' være den naturlige kategori at referere til, hvis man har fået et lille dyr i øjet, eller hvis man er blevet stukket af et uidentificeret og ligeledes lille dyr. (Det må i parentes bemærkes, at sommerfuglen fra før i disse tilfælde ikke

engang hører med til den relevante kategori af 'insekter': de er hverken meget små eller stikkende.)

'Sommerfugl' er jo i sig selv en fællesbetegnelse for en lang række arter: *dagpåfugleøje*, *nældens takvinge*, *admiral*, osv. Men medmindre familien er meget optaget af sommerfuglearter, vil barnet fra før næppe udbryde: *der fløj en admiral*. Kategorien 'sommerfugl' er i dette tilfælde umiddelbart det naturlige trin i hierarkiet, grundniveaukategorien, til forskel fra både overbegreber som 'insekt' og 'dyr' og underbegreber som 'dagpåfugleøje' og 'admiral'. I forbindelse med naturlig sprogbrug skal man imidlertid ikke tage det psykologiske begreb grundniveaukategori for håndfast. Som antydnet ovenfor må man regne med, at dagligsprogets kategoriseringer og dermed også grundniveaukategorier kan være særdeles situationsafhængige.

Alligevel er der visse gennemgående træk i den måde, vi mentalt organiserer verden på i forbindelse med brugen af dagligsproget. Man kan så spørge, om der er væsentlige træk i denne kategorisering af omverdenen, som gælder tværs over sprog- og kulturgrænser. Uden direkte at besvare dette spørgsmål er det let at pege på, at kategoriseringerne i hvert fald for en betydelig dels vedkommende er kulturspecifikke. Med vestligt udgangspunkt kan man undre sig over, at begreberne 'abe' og 'slange' synes at mangle i mlabri-sproget, selv om skoven myldrer (eller for abernes vedkommende: myldrede) med begge dele. Men disse kategorier, der for os (i mange situationer) er grundniveaukategorier, er ikke særlig nyttige for mlabriernes liv, og det kan være forklaring nok på fraværet af ord for 'abe' og for 'slange'.

Hvad angår aber, var det for mig tankevækkende, at en mlabri, som jeg bad om at identificere nogle dyr i en

zoologisk have, spontant grupperede aberne i velsmagende og mindre spiselige! Den forskel har en funktion i det traditionelle jungleliv. Det betyder ikke, at mlabri-erne overhovedet ikke kan erkende aber under ét som en kategori af dyr. Da mange af dem kan thai, véd de fra dette sprog, at der er noget, der hedder aber, og som omfatter flere forskellige ting på mlabri; men de har tilsyneladende ingen brug for et sådant overbegreb, når de taler mlabri. Noget ganske tilsvarende gælder for slanger. Her er det for mlabriernes dagligdag særdeles relevant at skelne mellem giftslanger og andre slanger, men de har ikke megen glæde af at slå disse dyr sammen i en fælles kategori, sådan som thaierne gør det.

Ofte er der den forskel mellem dagligsprog og fagsprog, at man bruger ord i dagligsproget, som er overbegreber i fagsproget, eller som slet ikke anerkendes som præcise termer i fagsprog. Situationen opstår f.eks., hvis man skal købe en slags haspe eller krampe til et vindue eller en dør og kalder det en 'dims' i forretningen, hvorefter man bliver belært om, hvad det rettelig hedder, nemlig det, der står i varekatalogerne og på æskerne. Hvad der er vigtigt i fagkredse, er måske mindre vigtigt i dagligdagen. Det samme gælder for forskellige erkendelsesniveauer i dagligdagen: vi har en grundkategori 'sommerfugl' med en vældig underinddeling i arter; men de fleste mennesker kan ikke navnene på ret mange arter, for de spiller ingen praktisk rolle.

Det er et højkulturelt fænomen, at vi vil erkende hele verdens indretning, uanset om vi umiddelbart har nogen anvendelse for det. I den vestlige kultur har man villet indordne alt i et filosofisk system, og så har man villet registrere alt og ordne det systematisk. Det sidste

kræver umådelig megen viden om globale forhold. Det er ikke tilfældigt, at man først for et par hundrede år siden med virkeligt held gik i gang med en udtømmende og systematisk nomenklatur inden for zoologien og botanikken, og vel at mærke en nomenklatur, der skal være uafhængig af arternes forekomststeder og eventuelle praktiske anvendelse, og endda helst uafhængig af overfladiske, men ikke basale ligheder mellem arterne.

Modpolen, den førvidenskabelige erkendelse, ser vi naturligvis i fuldeste flor i primitive kulturer. Her er nyttesynspunktet til gengæld yderst relevant. Jeg nævnte ovenfor aber og slanger hos mlabrierne som eksempel på manglende behov for et overbegreb. Man kan omvendt nævne sommerfugle som eksempel på et manglende behov for underbegreber. Mlabrierne har et ord for dagsommerfugle og et andet for natsværmere; men medmindre insekterne er spiselige eller giftige, er det ikke vigtigt at skelne mere.

Jeg fik engang fat i en samling præparerede sommerfugle, som en bjergbonde havde indsamlet i mlabrierens område. Denne samling bragte jeg med ud i bjergene for at forevise den for en forstandig og i alle henseender kyndig mlabri. Der var – så vidt jeg i min ukynlighed kunne skønne – hele 29 forskellige arter plus nogle dubletter. Nogle sommerfugle var store, nogle ganske små, og de havde vidt forskellige farver og mønstre på vingerne. Jeg ventede selvfølgelig et festfyrværkeri af terminologi fra dette junglemenneske; men jeg fik til min skuffelse den samme term *rephæp* for hver eneste. Jeg spurgte så min hjemmelsmand, om han ikke kunne se, at kræene var vidt forskellige; men det fremgik af hans svar, at det ikke generede ham spor, at de så så forskellige ud – sådan er det med sommerfugle, fik jeg at vide!

Sommerfugle er unyttige, og det vil derfor på en måde være luksus at have forskellige navne for sommerfugle af forskelligt udseende. Jeg går ud fra, at det simpelthen er derfor, mlabriterminologien er så karrig på dette punkt.

I det hele taget har mlabrierne et på nogle punkter meget omfattende, men samtidig meget selektivt ordforråd. Det gør det bekvemt at udpege dyr eller planter (eller de forskellige dele af dyr og planter), der er væsentlige for mlabrierne. Disse ting i naturen kan være vigtige, enten ved at de er nyttige (f.eks. spiselige eller anvendelige som lægeurter eller i religiøse ceremonier eller ved fremstilling af redskaber), eller fordi de er skadelige eller direkte farlige.

Det i den lingvistiske og antropologiske litteratur mest forslidte eksempel på ordrigdommen i stammesprog er de mange ord for 'sne' i eskimoisk. Der er ganske rigtigt her en række helt forskellige ord til forskel fra, hvad man finder f.eks. i europæiske sprog; men dette afspejler noget, der er helt normalt i sprog. Princippet er det enkle og ikke overraskende, at man har ordforrådet tæt besat i de betydningsområder, der er særlig betydningsfulde i den pågældende kultur. Dette med de mange ord for 'sne' er i øvrigt noget af en skrøne; der er i virkeligheden ikke tale om en sådan ordrigdom, som det hævdes i litteraturen. De vigtigste grønlandske ord er vel *aput* 'snedække', *qanik* 'snefnug', *qanilit* (flertalsform) 'dalende sne', *persoq* 'snefog' og endelig *nittaalaq* der har to forskellige betydninger: (a) 'snefnug', (b) 'snetykning'.

(Ordet *nittaalaq* betyder ordret 'mangel på opholdsvej'; det er dermed et eksempel på det fænomen, at man bruger det modsatte begreb og så negerer det, omtrent som hvis man på dansk kaldte uvej for *u-op-*

holdsvejr; dette er en meget almindelig orddannelsestype i grønlandsk).

Jeg vil omtale et andet, beslægtet område, der faktisk er mere interessant, nemlig ord for 'is'. Grønlandsk har her en serie grundforskellige ord, såsom *siku* i betydningen 'havis' eller 'isstykke', *puttaaq* 'isflage', *iluliaq* 'isfjeld', *nilak* 'is på ferskvand' eller 'isslag', *kusugaq* 'istap' og *sermeq* 'tykt islag på jorden' eller 'isbræ'. Det interessante er ikke, at man har udtryk for disse ting, men at udtrykkene er indbyrdes ubeslægtede ord, hvorimod man f.eks. på dansk må lave sammensætninger eller beskrivelser med *is* som det gennemgående ord for at sondre mellem de forskellige typer.

Hvad gjorde grønlænderne så, da man indførte flødeis? Jo, de kunne bruge et af ordene, nemlig *siku*, der egentlig er 'havis', og som vel med sin grødagtige konsistens minder mest om flødeisen (om dessertis siger man *sikulialaq* dvs. 'tillavet is', et ord, der ellers bruges om nydannet havis). Det generede altså ikke spor at bruge ordet for saltvandsis om flødeisen. I dag er *siku* ud over de specialiserede betydninger den mest neutrale term: man kan godt bruge *siku* og dermed tale om 'is' som et overbegreb. Tilsvarende kan man godt sige, at 'sne' som sådan hedder *aput* på grønlandsk, selv om det ord egentlig betegner den sne, der er faldet på jorden, medens den dalende sne hedder *qaniit*. Man kan have en mistanke om, at der tit opstår et behov for den slags overbegreber ved kulturmøde.

Nøgleordet for om et sprogs terminologi er rig eller fattig på bestemte områder, er funktionalitet: således er brugen af sproget i en stammes kamp for overlevelse en væsentlig faktor i den sproglige begrebsdannelse.

Det er ikke sådan, at sproget er en spændetrøje; en ting eller et begreb kan være let at betegne med enkelt-

ord i ét sprog og kræve adskillige ord i et andet sprog. Det vigtige er at erkende, at man et meget langt stykke kan udtrykke de samme betydningsdistinktioner og kategoriseringer i alle sprog, omend det kan kræve større eller mindre brug af ordsammensætninger eller vidtløftige forklaringer, alt efter sprogets struktur og dets kulturelle forankring. Er det vigtigt nok at kunne udtrykke begrebet bekvemt, indfører man et låneord, eller man danner et nyt ord ud fra sprogets eget materiale – mlabri har i vidt omfang gjort det første, grønlandsk har i vidt omfang gjort det sidste.

Man skal i denne forbindelse være opmærksom på, at et sprog kan optage meget store mængder af låneord uden at miste sin identitet som sprog; således har det enorme franske ordstof, der er kommet ind i engelsk, været en indiskutabel berigelse af det engelske sprogs udtryksmuligheder. Synonymer, mere eller mindre ensbetydende ord, er ingenlunde en overflødig luksus; de styrker muligheden for at udtrykke stilforskelle og fine betydningsnuancer.

Det er på den anden side ikke nødvendigvis berigende for et sprog, hvis befolkningens følelse af underlegenhed over for et andet sprog og den dertil hørende kultur fører til, at man begynder at bruge de hjemlige ord på en måde, der direkte kalkerer dette andet sprogs udtryksmåder. Det er sket i mlabri under påvirkning af thai, og det sker også gradvis i dansk under påvirkning af engelsk. At indføre en anglicisme som *holder vand* er en gevinst, hvis den betyder noget (lidt) andet end alle de beslægtede danske udtryk, man kan mobilisere (*er vandtæt, er ikke til at skyde igennem, holder stik*, osv.); men næppe, hvis der er en lige så udtryksfuld dansk vending, der betyder præcis det samme.

Hvis f.eks. *Ser dig!* = *See you!* en dag ikke kun bruges

som en morsomhed eller som indforstået koketteri med det udenlandske, men fortrænger det fortræffelige danske udtryk *Vi ses!*, er det svært at se gevinsten for vort sprog. Ved meget massiv kulturel påvirkning kan udtryksmulighederne komme til at ligge så tæt op ad et toneangivende sprog, at modersmålet i stadig mindre grad indeholder selvstændige og sprogligt unikke begrebsdannelser. Dermed får sproget stadig sværere ved at hævde sig med en for modersmålet unik brugssfære. Dette kan være et led i et sprogs gradvise forsvinden. Sprog dør ikke ved, at sprogbrugerne dør, men ved, at de holder op med at bruge sproget. Sprogdød er et fænomen, der sker i et uhyggeligt omfang og med en uhyggelig hast rundt om i verden.

VII. Sociale institutioner og sprog

Der er en klar funktionel sammenhæng mellem sociale institutioner og sprog. Dette ses for eksempel af slægtskabstermer. Der er i hver enkelt kultur et behov for bestemte kategoriseringer af slægtninge, f.eks. for at sikre sig, at folk holder styr på, hvem de har lov at gifte sig med, eller for at man kan holde styr på rangforhold eller arveretslige forhold mellem familiemedlemmer.

Det er ejendommeligt, at man flere steder på jorden finder en direkte sproglig forbindelse mellem betegnelser for bedstefædre og onkler, og for bedstemødre og tanter, og tilsvarende en direkte sproglig forbindelse mellem betegnelser for børnebørn og for nevøer eller niecer, selv om dette giver en terminologisk skævhed vedrørende generationerne (man kan faktisk se noget sådant i indoeuropæisk såvel som i mlabri!). Det er, som om det i visse samfund har været mere væsentligt at betegne, om der er tale om beslægtethed gennem et

mellemlid (beslægtethed af 2. orden), end at betegne, om det drejer sig om beslægtethed i lige op- eller nedadgående linie eller ej.

I mlabrisproget er der en meget fintmærkende terminologi vedrørende nære slægtninge, hvorimod man ikke holder styr på fjernere familieforhold, og de to ting tilsammen muliggør giftermål inden for en stamme på under 200 mennesker, uden at nogen kommer til at overtræde incest-taburegler. Det er ingenlunde altid muligt at gennemskue den rationelle begrundelse for en bestemt slægtskabsterminologi, især ikke i samfund, der har ændret sig meget, uden at sprogbrugen har ændret sig i tilsvarende grad. Men visse sider af sprogbrugen er gennemskuelige.

I mange sprog er det sådan, at en slægtning i lige opstigende linie skal betegnes kønsspecifikt (*far, bedstefar, oldefar; mor, bedstemor, oldemor, osv.*), medens en slægtning i lige nedadgående linie godt kan betegnes kønsneutralt (*barn = søn eller datter*). Det er naturligvis ikke så mærkeligt, når man ser på det forhold, at de to forældre har forskellige biologiske roller og især tidligere havde meget forskellige sociale roller. Man ser da også, at der med den nutidige udviskning af forskellen på faderrollen og moderrollen til fordel for en forælderrolle opstår et sprogligt behov for en fællesterm, så man f.eks. på dansk begynder at tale om *en forælder*.

Det er egentlig mere mærkeligt, at der f.eks. i dansk er en sproglig tvang med hensyn til toleddede betegnelser for afkoms afkom: hvis man her indfører kønspecification, er sprogbrugen i dansk tilfældigvis sådan, at dette i så fald skal gennemføres fuldt ud, ellers skal hele udtrykket være kønsneutralt. Det er således i orden at sige *sønnesøn* med fuld kønspecification, ligesom man kan vælge at sige *barnebarn* uden kønspecifici-

kation; men man kan ikke kombinere mulighederne og sige *barnesøn* eller *barnedatter*. Det kunne måske ellers være praktisk, f.eks. for en bedstemor, der vil prale af børnebørnene, og som også gerne vil have med, om de er af hankøn eller hunkøn. Hun har så to muligheder. Den ene mulighed er at bruge overpræcise udtryk som *sønnesøn* og dermed give nogle måske irrelevante oplysninger om, hvilke børnebørn der er beslægtet med hende på faders side, og hvilke der er beslægtet med hende på moders side. Den anden mulighed er at tage udgangspunkt i den kønsneutrale term *barnebarn* og gøre udtrykket mere klodset ved at tilføje ... *af hankøn*, ... *som er en pige*, eller lignende.

En yderligere ejendommelighed ved ordet *barnebarn* i dansk er, at det bøjes dobbelt i flertal: *børnebørn*. Der er ikke noget, der hedder *barnebørn*, selv om det måske havde været praktisk at kunne skelne mellem *barnebørn* og *børnebørn*. Det betyder i praksis, at den førnævnte bedstemor skal bruge omstændelige omskrivninger, hvis hun vil gøre rede for, om hendes børnebørn udgør ét kuld eller er afkom af flere forskellige af hendes børn.

Vi fanges altså til tider af sproget, i disse tilfælde af, hvilke komplekse begreber der er fæstnet som ord i sproget, og hvilke der må udtrykkes med længere omskrivninger. Ejendommeligheder af denne art er særdeles sprogspecifikke, og de virker ofte helt vilkårlige set ud fra nutidssamfundets indretning.

Tager vi betegnelser for søskende, så gælder det i dansk, at man har den kønsneutrale term *søskende* i flertal; men i det øjeblik man vil udtrykke sig i ental, virker *søsken* helt mærkeligt, og man vil snarere bruge en af de kønsspecifikke termer: *broder*, *søster*, også selv om personens køn måske er ganske irrelevant i sammenhængen. I et sprog som thai er dette slet ikke tilfældet; her har

man kønsneutrale termer for søskende uanset tal. Men til gengæld er der to kønsneutrale termer: en for ældre søskende og en for yngre søskende, og man tvinges altså af sproget til hele tiden at præcisere de relative aldersforhold. Man må omvendt tilføje et ord, der betyder 'mandlig' eller 'kvindelig', hvis man har brug for at fortælle, om disse ældre eller yngre søskende er ens brødre eller søstre; men der er her en valgfrihed i sproget: det er ikke noget, man behøver at gøre. Her er det altså aldersforholdet snarere end kønnet, der udgør den fundamentale sociale dimension, som er blevet afspejlet i sprogbrugen.

Sproglige udtryk for grupper eller par kan ligesom slægtskabstermerne afspejle meget gamle forhold, hvad angår samfundsindretning eller verdensanskuelse. Det er således næppe tilfældigt, at mlabrierne – i modsætning til thaierne – altid nævner kvindelige eller yngre personer før mandlige eller ældre personer og f.eks. siger »kone og mand« (ikke »mand og kone«), »lillebror og storebror« (ikke »storebror og lillebror«). I dag ser dette imidlertid ud som en rent sproglig konvention; det fortaber sig i historiens mørke, hvad der ligger til grund for sprogbrugen (det kan være en detalje fra den fælles kulturarv hos en række af de austroasiatiske stammer, der var dominerende i Indokina, før thaierne kom ned i området fra Sydkina).

VIII. Sprog og biologi eller sprog og kultur?

Menneskets biologiske og anatomiske udrustning spiller en meget central rolle for, hvordan sprogets udtryksside er indrettet. Det er særlig oplagt, når det gælder talesprogets lyde; men det gælder faktisk også for skriftsprog og for de forskellige former for tegnsprog.

Hvordan er det så med sprogets indholdsside? Er der her tale om biologisk betingede kategoriseringer, der former både sprog og tanke? Et interessant og kontroversielt eksempel er farverne.

Louis Hjelmlev talte for et halvt århundrede siden om, at forskellige sprog lægger forskellige grænser ned over et i sig selv sammenhængende, amorft betydningsområde, 'indholdsmeningen', i dette tilfælde et farvekontinuum. Det, Hjelmlev påpeger, er, at de forskellige sprog ikke har lige mange farvenavne, og at betydningsgrænserne mellem dem ligger forskelligt; således har mange sprog (herunder dansk) en skelnen mellem 'blå' og 'grøn', som mangler i visse andre sprog.

Hjelmlevs brug af farverne til illustration af den amorfe mening er meget citeret i betydningslæren, semantikken. Eksempelvalget og hele argumentationen er dog ikke uproblematisk (det er bemærkelsesværdigt, at Hjelmlev her tilsyneladende sætter lighedstegn mellem ord og sproglige indholdsstørrelser; indholdsanalysen hænger dermed på inventaret af enkeltordsfarvenavne i de forskellige sprog, snarere end på mulighederne for overhovedet at udtrykke farvenuancer på den ene eller den anden måde, det være sig ved hjælp af enkeltord eller sammensætninger eller omskrivninger).

Frugtbarheden af enhver model eller teori må vise sig ved, om den giver anledning til at stille og besvare fundamentale spørgsmål. Man ville gerne finde et eller andet gennemgående princip for, hvordan sprogs farveterminologi er indrettet, og hvordan den udvikler sig. Hjelmlevs teori udsiger egentlig kun, at de enkelte sprog lægger vilkårlige grænser ind i et farve-univers. Dette ville imidlertid ikke være uforeneligt med en eller anden tendens til optimering. Man kunne forestille

sig, at ethvert sprog viste en tendens til at have farvenavnene fordelt ligesom farverne i en større eller mindre farvelade, så de på en hensigtsmæssig måde (men mere eller mindre fintmærkende) dækkede det farvekontinuum, som ethvert menneske kan iagttage i regnbuens spektrum, foruden sort-hvid-skalaen. Den situation kan man måske nok finde i et kultursprog med en rig farveterminologi bestående af en blanding af hjemlige ord og fremmedord. Som vi skal se nedenfor, er der imidlertid ikke meget, der tyder på, at det i primitive kulturer er eller har været af speciel betydning at kunne skelne mellem jævnt fordelte spektralfarver.

I nyere semantiske diskussioner fokuserer man i modsætning til Hjelmslev ikke så meget på grænserne mellem kategorierne. Det anses nu for væsentligt, at den enkelte betydningskategori har en central kvalitet, medens det kan være mere uklart, hvor langt kategorien breder sig ud i periferien. Farven gul har en sådan central eller fokal kvalitet, indbegrebet af gulhed, medens det er lidt uklart, hvor grænsen går til den næste farvekategori på vejen til rød (hvor varm skal en gul farve være, for at man kalder den orange?).

Sidst i tresserne blev der af Brent Berlin og Paul Kay lavet en stor undersøgelse af en lang række sprogs farveterminologi. Det viste sig, at der er nogle gennemgående tendenser til at favorisere visse fokale farver og have særlige ord for netop disse farver. Det drejer sig om sort-hvid og nogle få klare farver: rød, blå, grøn og gul. Man har endda givet en biologisk forklaring på disse præferencer: øjet er indrettet, så det har særlige receptorer for lys af visse bølgelængder og dermed for så vidt favoriserer bestemte farver i opfattelsen. De øvrige farver kan dog også opfattes, men ved et mere kompliceret samspil mellem receptorerne for de fokale farver.

Undersøgelsen og dens resultater var opsigtsvækkende. Der er blevet rettet en vis kritik mod både metoderne og konklusionerne; men det står fast, at der med rette er blevet peget på menneskets biologi som en faktor, der kan have betydning for den måde, vi kategoriserer omverdenen på.

Her har vi altså en helt anden indfaldsvinkel til at redegøre for sprogets uens behandling af de forskellige farvenuancer end den, Hjelmlev brugte. Den mest fundamentale og vigtige iagttagelse er den, at der er en universel og endda biologisk forklarlig tendens til at fokusere på bestemte farvenuancer som prototypiske eksempler på hovedfarverne. Det er mere kontroversielt, i hvilket omfang og på hvilken måde dette styrer indretningen af farveterminologien i Jordens forskellige sprog; men det er spændende både at følge de sprogtypologiske betragtninger hos teoriens ophavsmænd og også at prøve at opstille yderligere hypoteser på grundlag af den.

For mig at se er det helt store spørgsmål, hvor egnet forklaringsmodellen er til at forklare farveterminologien og dennes udviklingshistorie, når man virkelig går i detaljer med sprogbrogen i hvert enkelt sprog. Man kunne f.eks. gætte på, at man blandt de ord, der inden for den enkelte sprogfamilies ordforråd er specielt livskraftige, ville finde navnene på de fokale farver på grund af disses særlige vigtighed ifølge teorien. Det ville være interessant; men det bekræftes tilsyneladende ikke af de iagttagelser, man umiddelbart kan gøre.

Ser vi på eskimoisk, så er det interessant, at grønlandsk kun har nogle få etymologisk set basale farvenavne (det vil sige ord, der ikke ud fra det nutidige sprog er umiddelbart forståelige som afledte fra andre ord, men som i sig selv danner basis for andre ord). Dis-

se ord dækker sort-hvid-skalaen: *qernertoq* 'sort', *qasertoq* 'grå', *qaqortoq* 'hvid'.

De andre farvenavne i grønlandsk har en let gennemskuelig forbindelse med betegnelser for farvede fænomener i naturen. Det grønlandske ord for 'rød': *aappaluttoq* betyder 'noget, der ligner blod' (*aak*). Ordet for 'blå': *tungujortoq* har forbindelse med det grønlandske ord for 'bærsaft' (*tungu*). Roden i ordet for 'gul': *sungaartoq* hænger sammen med det grønlandske ord for galde (*sungaq*), medens ordet for 'grøn': *qorsuk* har sammenhæng med ordet for 'urin' (*qooq*). – Ordet for 'brun' *kajortoq* har en mere ejendommelig status i nutidssproget, idet *kajoj* i sig selv er betegnelse på et brunt dyr (i grønlandsk en brun hund).

De eskimoiske farvenavne varierer meget fra de østlige til de vestlige eskimosprog (sprogene i Vest- og Syd-alaska og i Sibirien). F.eks. er den farve, der udtrykkes med *tungu* i yupik-sproget i Vestalaska, ikke 'blå', men 'sort'. Det er også forskelligt, hvordan ordene for 'gul' og 'grøn' forholder sig til fænomener inden for dette farveområde såsom urin og galde. Det virker ret mærkeligt, at det for grønlændere skulle have været galden, der var gul, og urinen, der var grøn; der er naturligvis ingen tvivl om, at betydningerne af disse farvenavne er skredet i tidens løb. Ved Beringshavet (i yupik-eskimoisk) er det da også 'grøn' og ikke 'gul', der hører sammen med 'galde'.

For at forstå sådanne farvenavne må man studere associationerne med fænomener i naturen, og man må her være opmærksom på, at associationerne kan gå begge veje: et farvenavn kan være baseret på et fænomen i naturen; men det kan også være omvendt. Sekundære betegnelser, der skyldes den slags associationer, kan i nogle tilfælde have en magisk oprindelse.

F.eks. kan de skyldes navnetabu i forbindelse med jagt og lignende, som når man i Norden har brugt betegnelser, der indeholdt farvenavnene *rød* og *grå*, for henholdsvis ræven og ulven.

Ser vi nu på mlabri, så er der også her basale ord for 'sort' (eller snarere 'mørk') og for 'hvid'; men de øvrige farvenavne er meget ejendommelige og ser ikke ud til at afspejle øjets biologi. Der er et helt basalt farvenavn *lææng* eller *thwænj*, der dækker den mørkerøde farve, som visse frugter eller f.eks. sukkerrør har, når de er overmodne, og også betegner den farve, aftenrøden har. Heroverfor har man forskellige modsætninger til 'mørkerød':

På den ene led er der et farvenavn *benliing* med grundbetydningen 'umoden', der omfatter en række mere eller mindre »sure« eller blege farver over et kolossalt spektrum lige fra blålig til næsten orange (en af dialekterne bruger låneordet *hlyyng*, der oprindeligt betyder 'gul', i denne brede betydning). Kategorien omfatter også grålige farver. Jeg spurgte således en gang, hvor jeg havde både en grøn og en metalgrå plasticregnfrakke med, hvordan mlabrierne ville betegne farven på først den ene og så den anden frakke, og det viste sig lidt overraskende, at frakkerne på deres sprog måtte siges at have samme farve, selv om mlabrierne naturligvis sagtens kunne se forskel på farverne (som i øvrigt hedder noget forskelligt på thai, et sprog, som disse mlabrier også kunne tale).

På den anden led har man to ord med meget snævre betydninger, i begge tilfælde af pastelfarveagtig karakter: *kamiin* 'lyseblå', som måske er blevet brugt til at referere til himlens farve om dagen, og *braliing* (afledt af ordet *bliing* 'levende'), der betegner den blege grønne eller blågrønne farve, som spæde spirer kan have.

Det ser således ud til, at de basale farvenavne har tjent til at benævne himlens udseende og frugters eller grøntsagers tilstand, dvs. nogle af de for et naturfolk vigtigste kategoriseringer.

Så er der også nogle sekundære farvenavne i mlabri; de er for nogles vedkommende beskrivende udtryk som *mat djaw* 'gibbonøje' for 'brun', *jak jek* 'bivoks' for 'grågul', altså af samme art som de sekundære farvenavne i grønlandsk. Men de fleste sekundære farvenavne i mlabri er låneord, f.eks. *phakhaaw*, *phadam*, *phahlyyng* for 'hvid', 'sort' og 'gul'; det er ord, der på thai betyder tøj af hver af de tre farver. Det er klart, at den slags farvenavne stammer fra tuskhandel.

For at forstå en sådan farveterminologi må man altså både se på sprogets funktion i stammens liv og på hele samfundshistorien og kulturhistorien inden for det geografiske område, det drejer sig om: en sprogstruktur eksisterer ikke i et vakuum.

Vi kan herefter kaste et blik på de gamle farvenavne i dansk, altså de ord, der ikke klart fremstår som nyere fremmedord (såsom *beige*) eller som fælles kulturord (såsom *purpur*). Ordene *sort* og *rød* ser i og for sig ud til at have været betydningsmæssigt ret stabile fra gammel tid. Men selv disse ord er ingenlunde gennemgående i de indoeuropæiske sprog. Der findes f.eks. flere andre ord for 'sort', herunder det latinske *niger* og det engelske *black* (hvorom nedenfor). Mange af de øvrige farvetegnelse i dansk ser ud til at være helt sekundære som egentlige farvenavne. Farvenavne skiftes åbenbart let ud. Hvis man sammenligner farvenavne i dansk og russisk, ser man en påfaldende mangel på lighed i betegnelserne på trods af, at sprogene ellers i deres helt basale ordforråd har en del fælles gods. I det omfang, de danske farvenavne overhovedet findes som farvenav-

ne uden for de germanske sprog, har de i hvert fald i stor udstrækning varierende betydning i forskellige indoeuropæiske sprog.

De danske ord *hvid*, *bleg*, *grå*, *gul*, *brun* har en speciel status: ordene er formodentlig alle dannet ud fra verber, der betyder noget med 'at lyse' eller 'at glitre, at tindre'. Det samme gælder paradoksalt nok for det engelske ord *black* og for ordet *blæk*, der formodes at være beslægtede med *bleg*, *blinke* og *blank*; her kan man forestille sig en forbindelse mellem den lysende ild og den sorte sod. Det er interessant, at vi i denne gruppe af farvenavne baseret på forestillingen om noget lysende finder en af de fire farver, som skulle være basale (fokale), nemlig 'gul'. Hvad så med de resterende: 'grøn' og 'blå'?

Ordet *grøn* er afledt af *at gro*, det er altså et klart sekundært farvenavn: det at friske planter har denne farve, har givet anledning til hele betegnelsen af farvekategori 'grøn' (sml. mlabri *braliing* ovenfor).

Det er mere indviklet med *blå*. Det er et godt indoeuropæisk ord; men det dækker over en række vidt forskellige farver i f.eks. baltiske sprog, germanske sprog og latin. Det er i denne forbindelse værd at nævne en passant, at det franske ord *bleu* slet ikke kommer fra latin, men er lånt fra germansk. Latin har ganske vist ordet *flavus*, der formodentlig sproghistorisk er det samme ord som *blå*; men det latinske ord betyder 'rødgul, rødgulden'! Farvenavnet *blå* kan muligvis have en gammel forbindelse med roden i ord som *blad* og *blomst*.

Hvis alt dette afspejler en gammel flertydighed i brugen af det indoeuropæiske farvenavn, der er overleveret i dansk som *blå*, er det nærliggende at gætte på, at ordet både i sin brug og i sit betydningsomfang har været en slags modsvarighed til mlabriordene for 'umoden' eller 'levende, spirende'. Ordet *blå* skulle i så fald oprindeligt

have været udtryk for lyse og friske farver i naturen. Det passer ganske vist ikke særlig godt med, at ordet i oldnordisk tværtimod betegner en mørk farve (de sorte fra Afrika omtaltes som blåmænd, og kong Gorms søn blev kaldt Harald Blåtand); men det er måske ikke mere paradoksalt, end at ordet *brun* også synes at have skiftet kvalitet (fra blank til mørk).

Farvenavne kan altså have vandret en snørklet vej, før de kom til at betegne de farver, de nu står for. Man skal i hvert fald ikke tage teorien om universelle, biologisk betingede farvepræferencer så håndfast, at man forestiller sig, at mennesker i fortiden har koncentreret sig om at kigge på fire fokale farver plus sort og hvid og så ud af hovedet fundet på en betegnelse for hvert af disse synsindtryk. Men en universel og til enhver tid virkende tendens til at favorisere en brug af farvenavne, så de først og fremmest dækker de fokale farver, kan måske være en af faktorerne bag de ejendommelige betydningsskift i de indoeuropæiske sprogs farveterminologi.

Alligevel vil jeg hævde, at brugen af farvenavne i primitive kulturer som mlabri-kulturen tyder på, at bestemte naturfarvers særlige betydning i dagliglivet er den allervigtigste faktor, når der inden for en kultur udvikles en basal farveterminologi. I samfund, der gennemløber en kulturel udvikling, kan denne udvikling så udløse et behov for at have betegnelser for andre farvenuancer, herunder også farver, der ikke er så almindelige, eller som måske slet ikke findes i naturen.

IX. Afslutning: Sprog, tænkning og virkelighed

I begyndelsen af dette århundrede engagerede den amerikanske antropolog Boas sig stærkt imod den et-

nocentriske opfattelse af sprog, der var (og faktisk stadig er) almindelig i Vesten: at nogle sprog er primitive og bl.a. ikke har så klare betydningssystemer som mere kultiverede sprog. Nej, siger han, sprog er simpelthen forskelligt strukturerede. Den der taler et bestemt sprog, må så leve med, at dette sprog har nogle særlige bygningstræk, der hele tiden påtvinger sig brug. Det kan således være, at man skal specificere bestemte grammatiske træk, uanset om de spiller nogen særlig kommunikativ rolle eller ej (grammatisk køn, som blev nævnt i begyndelsen af dette essay, er et eksempel herpå).

Spørgsmålet om sammenhængen mellem sprog og tænkemåde har også optaget mange socialpsykologisk orienterede sprogforskere i Europa (såsom Leo Weisgerber med bogen *Muttersprache und Geistesbildung* fra 1928). Men det egentlige gennembrud i denne forskning kom med den fremragende amerikanske con amore-forsker Benjamin Lee Whorf, der under påvirkning af synspunkter hos Boas og hos lingvisten og antropologen Edward Sapir brugte sin videnskabelige indsats til at forfægte det synspunkt, at det enkelte sprogs indretning, og dermed sprogsamfundets sprogvaner, har betydelig indflydelse på dets verdensopfattelse og tænkemåde. Hans tese, der mest omtales som Sapir-Whorf-hypotesen, er baseret på indgående studier af sprog hos stamme-kulturer, der har en grundlæggende statisk karakter, først og fremmest hopi-indianernes sprog.

Også i mere nærliggende sprog kan man se, hvorledes vi ofte fanges af sprogets kategoriseringer, når vi vil udtrykke os bekvemt (jævnfør det, der ovenfor er sagt om slægtskabstermer i dansk).

Det er dog blevet påpeget, at Whorfs fascinerende,

men radikale antagelser om sprogets indflydelse på opfattelsen af virkeligheden næppe kan opretholdes i deres fulde udstrækning. Hvis verdensopfattelsen og tænkemåden virkelig skulle være så følsom over for forskelle i sprogbygning, kunne man f.eks. vente, at der skulle være nogle meget påviselige forskelle mellem tænkemåden hos finner og svenskere, og vel at mærke forskelle, som ikke bare var alment kulturelt betingede, men som afspejlede nogle ganske bestemte forskelle i sprogenes struktur (finsk og svensk er et godt eksempel, idet der her er tale om to sprog, der er strukturelt helt forskellige, og som endda tilhører helt forskellige sprogfamilier). Jeg ved ikke af, at man på overbevisende måde har påvist noget sådant.

Man har også indvendt, at det ifølge hypotesen kunne forventes, at sprogforandringer ville blive fulgt af påviselige ændringer i verdensopfattelse og tænkemåde. Her burde engelsk og tysk være et godt eksempel. Det er den almindelige opfattelse, at der er betydelig forskel på engelsk og tysk tænkemåde og verdensopfattelse, og man taler ofte om, at visse emner egner sig bedst til at fremstilles på engelsk, andre på tysk. Samtidig gælder det, at de to sprog strukturelt har udviklet sig ret forskelligt, selv om de historisk er meget nærtbeslægtede. Spørgsmålet er imidlertid, hvilken sammenhæng der i dette tilfælde er mellem tankeverden og sprogbygning. Man kan ganske vist nævne mange væsentlige forskelle mellem de to sprog, hvad angår grammatiske kategorier, såsom det at tysk har bevaret den gamle forskel på tre køn i navneordene, medens engelsk har tabt den helt, eller det, at engelsk har et grammatisk middel til at udtrykke, om en aktivitet skal forstås som igangværende (*be eating* over for *eat*), medens dette ikke gøres på tysk. Vil man gøre noget i selve

sproget ansvarligt for de måder, som henholdsvis englændere og tyskere grundlæggende tænker på, er det dog ikke så let at se, at den slags fænomener kan spille den afgørende rolle. Sammenhængen mellem sprog og tænkemåde er i hvert fald mere subtil end som så.

Det ser altså ud til, at det ikke er så let at bekræfte hypotesen, hvis man ser på kulturelt ret homogene områder såsom Vesteuropa. Ydermere viser den historiske udvikling flere steder på Jorden, at der kan ske radikale forandringer i materiel eller åndelig kultur, uden at dette nødvendigvis udløser tilsvarende radikale ændringer af sprogstrukturen i det eller de sprog, der tales. Sprogene kan i en sådan situation optage låneord eller nydanne ord efter behov; men det er ikke det samme som en grundlæggende ændring af strukturen.

Alt dette betyder ikke, at Sapir-Whorf-hypotesen er uaktuel, men at den i hvert fald må underkastes en nøje prøvelse og formodentlig modificeres.

Spørgsmålet om en sammenhæng mellem modersmål og tanke sæt, mellem sprog og kognition, spiller iøvrigt en central rolle, når man vil vurdere betimeligheden af at sammenligne det kognitive niveau hos børn fra forskellige sociale lag eller endda fra vidt forskellige kulturer (f.eks. ved hjælp af de med rette udskældte standardiserede intelligensprøver). Det er let at forstå, at det er problematisk at forvente de samme tanke sæt hos samlere og jægere som hos skolebørn i en vestlig kultur; men hvad med forskellige sociale grupper? Der har været fokuseret meget på, at børn i visse sociale grupper f.eks. i USA kan have et fattigere sprog (eller som det blev kaldt af forskeren Basil Bernstein: en begrænset kode) sammenlignet med børn i andre sociale grupper inden for samme sprogsamfund. Ud fra denne betragtning er den ene gruppes sprogmuligheder blot

en delmængde af den anden gruppes. Nyere forskning har imidlertid påpeget, at de sproglige forskelle mellem sociale grupper ikke kan beskrives blot ved at betragte den ene gruppes sprog som en begrænset udgave af den anden gruppes; de forskellige grupper kan have direkte forskellige og selvstændige sprognormer. I hele dette problemkompleks rejser sig spørgsmålet, i hvilket omfang et sprogsamfund med en sådan sproglig heterogenitet har et fælles kognitivt univers.

Lad os herefter vende tilbage til selve grundtemaet: sprog og tanke. Kan man afgøre, om det er tanken, der former sproget, eller sproget, der former tanken? Det er klart, at de mere eller mindre kulturspecifikke behov for kategorisering fører til bestemte begrebsdannelser og dermed til indførelsen af sproglige gloser og vendinger. Det betyder så omvendt, at sproget i et eller andet omfang har kodificeret et bestemt verdensbillede, og at det fremover er med til at præge skiftende generationers opfattelse af deres omverden. Men dette skal ikke ses isoleret eller statisk; sproget er til enhver tid en del af en kulturel sammenhæng, og sproget bruges i vidt forskellige situationer, som kan udløse meget forskellige behov for at forholde sig til omverdenen.

Man kan fortsat spekulere over, i hvilket omfang der eksisterer en kollektiv tænkemåde eller verdensopfattelse. Det spørgsmål beskæftigede Hjelmslev sig med i begyndelsen af halvtredserne. Tager man et begreb som 'hund', så har det vidt forskellig valør i forskellige kulturer. Denne for den enkelte kultur karakteristiske vurdering kaldte Hjelmslev *appréciation collective*; vi har her en betydningskategorisering, der ikke er betinget af sprogformen som sådan.

Det er et interessant spørgsmål, i hvor høj grad en sådan kollektiv verdensopfattelse har eksisteret før

sproget. Hvordan skulle man kunne kommunikere den uden sproget, og hvordan skulle sproget omvendt udvikle sig uden en vis kollektiv verdensopfattelse? Det er spørgsmålet om hønen og ægget om igen.

Det næste uundgåelige spørgsmål er, om en *appréciation collective* i Hjeltslevs forstand virkelig er helt kultur- og sprogspecifik, eller om den i realiteten har universelle træk. Hvordan kan man ellers oversætte fra et sprog til et andet, hvis der er tale om sprog, der tilhører vidt forskellige kulturer? – Og kan man overhovedet det?